Билгалдешнийн кхолладалар

Ю.Д. Дешериевс нохчийн маттахь билгалдешнийн кхолладаларан шина некъ къастабо: 1) суффиксийн, дешхьалхенийн-суффиксийн.

Ткъа А.И. Халидовс хIара тайпа билгалдешнийн кхолладаларан некъаш билгалбоху: суффиксийн, чоьхьара флексийн, адъективаци (конверси), композитийн.

Суффиксийн некъаца мухаллин билгалдешнийн кхолладалар

Суффикс -ие. Суффикс -ие тIекхетарца мухаллин билгалдешнаш кхоллало цIердешнех, масала: безам – безамие, беркат – беркатие, гIиллакх – гIиллакхие. Бакъду, цхьадолчу билгалдешнийн схьадаларан лардан маьIна вайзаманахь къасто хала хуьлу: хьом-ие, кIоршам-ие.

Суффикс -хь. К.З. Чокаевс билгалдаккхарехь, суффикс -хь схьадалар меттигниг дожаран латтаман кепан формантера ду . И суффикс тIекхета -ие суффиксаца кхолладеллачу цIердешнашна, масала: безам-ие-хь, гIиллакх-ие-хь, куц-ие-куьц-ие-хь.

Суффикс -за. Суффикс -за керла билгалдешнаш кхуллуш тIекхета цIердешнашна: эхь – эвхьаза, барт – бертаза, мотт – маьттаза, чам - чаьмза

Суффикс -ра. Нохчийн маттахь масех мухаллин билгалдош ду -ра суффиксан гIоьнца билгалдешнийн лардех кхоллалуш: даккхий – даккхийра, кегий – кегийра. Иштта цIердешнех кхолладала а йиш йу суффикс -ра тIекхетарца мухаллин билгалдешнаш: хан – хенара. Шен схьадаларан лард къаста ца лучу мухаллин билгалдешнашкахь а хаало суффикс -ра : къо-ра, бука-ра, йо-ра, Iунка-ра, бIагIа-ра, сута-ра, къе-ра. Куцдешнашна суффикс -ра тIекхетарца а кхоллало мухаллин билгалдешнаш: улле – уллера, йуххе – йуххе-ра, лаккха – лаккхара, гена – генара, герга – гергара. Амма дукхха а йукъаметтигалин билгалдешнаш кхоллало цу суффиксан гIоьнца (хьажа: лахахь).

Суффикс -ла. К.З. Чокаевс йаздо: «Суффикс -ла шен шираллехь дIахьажориг дожаран формант йу» бохуш. Мухаллин билгалдешнаш кхуллуш суффикс -ла тIекхета цIердешнашна: дог – дегала, ницкъ – нуьцкъала, мах –

мехала. Гуш ма-хиллара, мухаллин билгалдешнашка доьрзуш цIердешнийн лардашкахь фонетически хийцамаш хуьлу.

Суффикс -ха. К.З. Чокаевн хетарехь, суффикс -ха хотталург дожаран формантан вариант йу. Цу суффиксан гIоьнца мухаллин билгалдешнаш кхоллало терахьдешнех а: цхьаъ – цхьалха, шиъ – шалха. Иштта А.И. Халидовс билгалдоккху -ха суффикс хандашна тIекхетарца кхолладелла х1ара билгалдош: хьога-ха.

Суффикс -сиз // -саз. Х1ара тайпана мухаллин билгалдешнаш кхолладелла цу суффиксан гIоьнца: гIора-сиз, сий-саза.

Йукъаметтигаллин билгалдешнаш кхолладалар

Суффикс -ан // -ин // -ийн // // -ойн // -н. Нохчийн меттан грамматикехь йукъаметтигаллин билгалдешнаш санна лору церниг дожаран доланиг дожаран кеп, масала: **-ан** (говр-ан дуьрст, нех-ан бIаьрг), **-ин** (гIал-ин урамаш), **-ийн** (несар-ийн барт, нохч-ийн мотт), **-ойн** (ламар-ойн дахар, шуонойн йурт), **-н** (дай-н весет, лай-н амал).

Суффикс -ра. Суффикс -ра тIекхетарца йукъаметтигаллин билгалдешнаш кхоллало цIердешнех: йурт – йуьртара, малхбале – малбале-ра; куцдешнех: гена – генара, лаха – лахара, гонаха – гонахара.

Суффикс -лера. Суффикс -лера тIекхетарца йукъаметтигаллин билгалдешнаш кхоллало хенан куцдешнех: селхана –селханлера, тахана – таханлера, стохка – стохкалера; меттиган куцдешнех: цигахь – цигахьлера, кхузахь – кхузахьлера.

Нохчийн маттахь адъективаци (конверси) хиларца билгалдешнаш кхолладалар

Адъективаци хиларца билгалдешнаш кхолладалар нохчийн маттахь нисло причастешна адъективаци хиларца: даьржина хи, декхна де, йочане стигал, дерстана жижиг.

Нохчийн маттахь композитийн некъаца билгалдешнийн кхолладалар

Лардаш цхьаьнакхетараца билгалдешнийн кхолладалар шуьйра даьржина ду иберийско-кавказан меттанашкахь. Нохчийн маттахь чолхе

билгалдешнаш кхуллуш уггаре шуьйра дошкхолладаларан некъ композитийн бу.

Композитийн некъаца билгалдешнийн кхолладалар шина кепара хуьлу:

чолхе-цхьаьнакхетаран, чолхе-карара

чолхе-карара тайпа

Къастаман компонентаца йукъаметтиг хиларца чолхечу билгалдешнийн чолхе-карара тайпа. Ишттачу тайпанехь цхьа компонент къастаме хуьлу – цIердош, шолгIа компонент къастаман хуьлу - билгалдош: догкIеда, сацIена, чошера, догъIаьржа, бухсирла, куьгбехке.

ЦIерниг дожаран цIердаша тIе причасти кхетарца билгалдош кхолладаларан тайпа: А.И Халидовс ишттa билгалдешнаш билгалдоху цу тайпана кхолладеллачарах: бехкболу, ирсдолу, маршоьху, хьаштдолу.

Дустург дожаран цIердаша тIе билгалдош кхетарца билгалдош кхолладаларан тайпа: *шурул-кIайн, кIарул-Iаьржа, лилул-сийна, шал-шийла, шал-шера, бела-баьццара*.

чолхе-цхьаьнакхетаран (копулятивни композиташ)

Ишттачу дошкхолларан тайпанца кхолладелла билгалдешнаш кху кепара хуьлу: кIайн-меда, кIеда-мерза, цIен-къорза, таьIна-бора. Гуш ма-хиллара, чолхечу билгалдешан ший а компонент, шен къаьстана маьIна долуш а йу. Амма легадаларехь хьалхара компонент хийца ца ло, ткъа шолгIачунна лач дожаран -чу чаккхе тIеккхета. Ишттa церан лааме кепаш кхуллуш а суффикс -ниг шолгIачу копмонентана тIеккхета, легадаларехь изза шолгIа компонент бен лега а ца ло.

редупликаци хиларца чолхе билгалдешнаш кхолладалар

Редупликацица (лард йухакарлабаккхарца) чолхечу билгалдешнийн кхолладалар хуьлу йуьззана лард йухакарлайолуш а, йуьззана йоцуш а.

Йуьззана редупликаци: дика-дика, онда-онданиг, лекха – лекханиг, воккха-воккха, мерза-мерза.

Йуьззана йоцу редупликаци: тайп-тайпана, бес-бесара, дерст-дерстана.

Гуш ма-хиллара, йуьззанчу редупликацехь лард шалха йолу йуьззана,

цхьа а хийцам боцуш, ткъа йаццийнчу редупликацехь хьалхарчу компонентехь лард хадайо.

Терахьдешнийн кхолладалар

Масаллин терахьдешнийн кхолладалар

Нохчийн маттахь цхьанна тIера иттанна тIекхаччалц а, 100, 1000 долу терахьдешнаш схьадовлаза ду. Цхьайттанна тIера берхIиттанна тIекхаччалц долу масаллин терахьдешнаш кхоллало ши лард цхьаьна кхетарца: масаллин терахьдешан а, масаллин терахьдешан итт а (цхьаъ+итт – цхьайтта, шиъ+итт – шийтта). Масаллин терахьдешан 19 йаздар тахханалц башх-башха къастадора. Амма 2020 шарахь арайевллачу Нохчийн меттан нийсайаздаран коьрта бакъонаш цхьа кеп къастийна цу терахьдешан нийсайаздаран: *ткъоьсна*. Масаллин терахьдешнаш *шовзткъа, кхузткъа, дезткъа* кхоллало эцаран терахьдешнашна *шозза, кхузза, доьазза* тIе масаллин терахьдош ткъа кхетарца. Чолхе хIоттаман масаллин терахьдешнаш кхоллало масаллин терахьдешнаш цхьаьнадалорца*: ткъе дейта, исс бIе кхузткъе пхийтта*.

РогIаллин терахьдешнаш

Нохчийн маттахь рогIаллин терахьдешнаш кхоллало масаллин терахьдаша тIе суффикс -(а)лгIа кхетарца: шиъ – шолггIа, кхоъ – кхолгIа, диъ – доьалгIа. **Цхьаъ** бохучу терахьдашах рогIаллин терахьдош кхоллало суплетивни – **хьалхара**.

Гулдаран терахьдешнаш

Гулдаран терахьдешнаш ду *ший а, кхоь а, иттиē а* иштта дIа кхин а. Амма билгалдаккха дезаш ду, шайн морфологически билгалонаш а йолуш, гулдаран терахьдешнаш цахилар. Цу терахьдешнийн маьIна масаллин терахьдошший, *а* хуттурггий цхьаьнакхетарца билгалдоккху нохчийн маттахь. Гулдаларан терахьдешнийн маьIна билгалдаккха йиш яц *ткъа, бIе, эзар* бохучу терахьдешнех.

Эцаран терахьдешнаш

Эцаран терахьдешнаш кхоллало **-зза, -азза** суффиксийн гІоьнца муьлххачу а масаллин терахьдашах. Масала: *кхоъ - кху-зза, бархI - бархI-азза.* Амма масаллин терахьдашах *цхьаъ* - ша-тайпа кхоллало эцаран терахьдешан кеп. Масала: *цхьаъ -цкъа.*

Эцаран рогІаллин терахьдешнаш

Эцаран терахьдешнех ша-тайпа рогІаллин терахьдешнийн кеп а кхоллало -лагІа суффиксан гІоьнца: *шозлагІа, пхоьазлагІа*.

Декъаран терахьдешнаш

Декъаран терахьдешнаш а муьлххачу а масаллин терахьдашах кхолладала йиш ю. Масала: *цаI - цхьацца, шиъ -шишша, кхоъ - кхоккха, диъ — диъ-диъ, пхиъ - пхиппа, йалх -йалх-йалх, итт - итт-итт.* Декъаран терахьдешнаш кхолладаларан коьрта некъ - терахьдешан лард шалха ялар бу: *ворхI-ворхI, исс-исс.*

ХIоттамечу терахьдешнех декъаран кеп кхоллалуш шалха долуш дерг тIаьххьара дакъа ду: **ткъе итт-итт, бIе шовзткъе исс-исс**.

Кхузткъа, шовзткъа, дезткъа бохучу терахьдешнех декъаран кеп кхоллалуш шалха долу хьалхара диллина дешдакъа. Масала: *шо-шовзткъа, кху-кхузткъа, де-дезткъа.*

Ша-тайпа кхоллало эцаран терахьдешнаш хьалхарчу кхаа терахьдешнех а, *пхиъ, ткъа* бохучу терахьдешнех а. Масала: *цхьацца, шишша, кхоккха, пхиппа, ткъатткъа.* Цу терахьдешнийн декъаран кеп кхоллалуш, шолгIачу лардан йуьхь мелла-а цхьалхе йолу, амма йуьхьаьнцара мукъаза аз шалха долу: *пхи-ппа, ши-шша, кхо-ккха, ткъа-тткъа*.

Билгалза-масаллин терахьдешнаш

Билгалза-масаллин терахьдешнаша масалла йуьззана билгал ца йо. Уьш кхоллало хьалха-тIаьхьа догIучу масаллин терахьдешнийн цхьаьнакхетарх.

Масала: *цхьа-шиъ, ши-кхоъ, кхо-диъ, диъ-пхиъ, пхиъ-йалх, йалх-ворхI, ворхI-бархI, бархI-исс, исс-итт, итт-цхьайтта.*

Билгалза-масаллин терахьдешнаш кхолладаларехь дакъа лоцу цхьалхечу а, чолхечу а терахьдешнаша. Билгалза-масаллин терахьдешнаш кхоллалуш, масаллин терахьдешнийн цхьаьнакхетар кху кепара хуьлу:

1. *Цхьанна* тIера *пхиъ* йукъа лоцуш *(диъ* йуккъера долу) долчу терахьдешнийн лаамаза кеп шена тIехьа догIучу терахьдешан лаамечу кепаца цхьаьнакхетарца (масалшка лакхахь хьажа; *цхьа-шиъ, ши-кхоъ, кхо-диъ, пхи-йалх,* амма: *диъ-пхиъ).*

2. *Йалханна* тIера *итт* йуккъелоцуш долчу терахьдешнех тIаьхьа-хьалха догIуш долу ши терахьдош цхьаьнакхетарца.

Масала: *ворхI-бархI, исс-итт.*

3. *Цхьайттанна* тIера *берхIиттанна* тIе кхаччалц долчу чолхе терахьдешнех тIаьхьа-хьалха догIуш долу ши терахьдош цхьаьнакхетарца. Масала: *цхьайтта-шийтта.* Амма цхьалхе терахьдош *итт* а, чолхе терахьдош *цхьайтта* а цхьаьнакхетарца а кхоллало билгалза-масаллин терахьдош: *итт-цхьайтта.*

4. Терахьдешнийн *шовзткъа, кхузткъа, дезткъа* цхьаьнакхетарца: *шовзткъа-кхузткъа, кхузткъа-дезткъа.* Кхузахь гуш ма-хиллара, билгалза-масаллин терахьдешнаш кхуллуш, тIаьхьа-хьалха догIурш дуьззина *ткъаннаш* ду.

Вай билгалдаьхначу билгалза-масаллин терахьдешнел сов кхин шиъ билгалза-масаллин терахьдош ду нохчийн маттахь шайн кепаца а, лаамаза кеп шайн цахиларца а къаьсташ: *иттех, ткъех*.